

Γεωγραφίες

Αρ. 38 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 38, 2021

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

GREEN EUROPEAN FOUNDATION-ΠΡΑΣΙΝΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ (2021) ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΝΑΔΑΣΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΖΩΝΤΑΝΑ ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ¹

Ρήγας Τσιακίρης²

Τα αγροδασικά τοπία της Μεσογείου αποτελούν αρχαία ανθρωπογενή οικοσυστήματα που καταλαμβάνουν το 12%-23% της επιφάνειάς της χώρας μας αναλόγως τους υπολογισμούς (Papanastasis *et al.* 2008, den Herder 2017). Συνδυάζοντας ποικίλες χρήσεις σε μικρή κλίμακα τα τοπία αυτά άντεξαν για αιώνες, αλλά σήμερα καταρρέουν κυρίως λόγω εγκατάλειψης, είτε της εντατικοποίησης ή της αλλαγής χρήσης τους, όπως για τις ανάγκες του τουριστικού τομέα ή την ανάπτυξη ανανεώσιμων πηγών ενέργειας βιομηχανικής κλίμακας. Ιδιαίτερα στα νησιά και στην ορεινή ύπαιθρο όπου τα αγροδασικά τοπία αποτελούν μέρος της ταυτότητας κάθε τόπου, χρειάζονται άμεσα δράσεις διατήρησης και αποκατάστασής τους. Διαβλέποντας το μεγάλο ενδιαφέρον για την καταγραφή, αποκατάσταση και επανεγκατάσταση των αγροδασικών τοπίων στην Ελλάδα και την Ευρώπη στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας, το Πράσινο Ινστιτούτο³ διοργάνωσε τον Μάρτη 2021⁴ τρεις σχετικές επιστημονικές ημερίδες με τίτλο «Παραγωγικές Αναδασώσεις» με μελισσοκομικά – κτηνοτροφικά και οπωροφόρα ήμερα και άγρια καρποφόρα δέντρα.

Στα πρώτα κεφάλαια του νέου βιβλίου, δημοσιεύονται αρχικά οι περιλήψεις των εισηγήσεων και οι παρουσιάσεις είκοσι έγκριτων ειδικών επιστημόνων από διαφορετικά επιστημονικά πεδία (δασολόγοι, λιβαδοπόνοι, γεωπόνοι, γεωλόγοι κ.ά.), καθώς και ειδικών από την κοινωνία των πολιτών. Αφορούν κυρίως τη βιώσιμη αποκατάσταση των μοναδικών τοπίων της ελληνική υπαίθρου με καινοτόμες προτάσεις προσαρμοσμένες στις τοπικές ανάγκες της χώρας, αλλά και τις ιδιαιτερότητες της μεσογειακής λεκάνης.

Ακολουθούν οι προτάσεις της επιστημονικής επιτροπής του Πράσινου Ινστιτούτου με βάση τη διαπίστωση της ανάγκης σύνδεσης όλων των στρατηγικών της ΕΕ για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης, της ερημοποίησης και την αποκατάσταση της βιοποικιλότητας.⁵ Οι πολλαπλοί αυτοί στόχοι μπορούν να επιτευχθούν με εκτεταμένες φυτεύσεις παραγωγικών δέντρων, ιδιαίτερα σε περιοχές με εντατικές μονοκαλλιέργειες που έχουν υποβαθμιστεί από την ερημοποίηση καθώς και στις ορεινές και νησιωτικές αγροδασικές περιοχές που εγκαταλείπονται μαζικά. Αναδεικνύοντας και προωθώντας «κλιματικά έξυπνα» ποιοτικά τοπικά προϊόντα μπορούν να δοθούν οικονομικά κίνητρα και να υπάρξουν προϋποθέσεις για βιώσιμες λύσεις στον πρωτογενή τομέα, προσαρμοσμένες στα αρχαία πολιτισμικά τοπία κάθε περιοχής, οδηγώντας στην ανάσχεση των πολλαπλών οικονομικών και περιβαλλοντικών κρίσεων και αδιεξόδων που αντιμετωπίζει σήμερα η χώρα και η Ευρώπη.

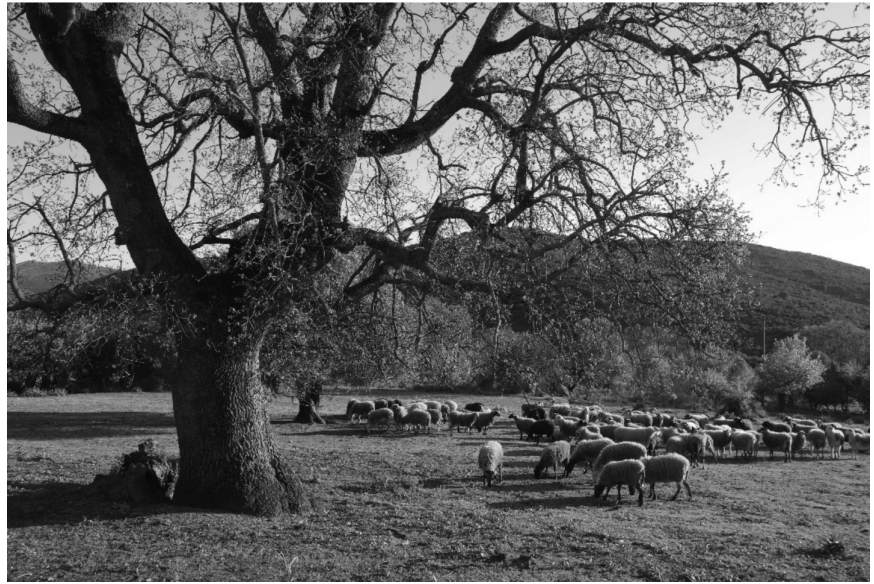
1. Η πλήρης βιβλιογραφική αναφορά του βιβλίου είναι: «Τσιακίρης Ρ., Γιαννίρης Η., 2021 (επιμ.). Παραγωγικές αναδασώσεις για ζωντανά αγροτικά τοπία. Δημιουργώντας θέσεις εργασίας με αναζωογόνηση αγροδασικών συστημάτων για την κτηνοτροφία, την γεωργία, την μελισσοκομία και την βιοποικιλότητα, στον αγώνα για την αντιμετώπιση της ερημοποίησης της διάβρωσης και την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή. Συμπεράσματα-προτάσεις και πρακτικά των τριών διαδικτυακών επιστημονικών ημερίδων του Πράσινου Ινστιτούτου, 3, 18 και 30 Μαρτίου 2021»

2. Επιστημονική επιτροπή του Πράσινου Ινστιτούτου, rigastsiakiris@gmail.com

Το αγροδοασικά τοπία στη μεσογειακή λεκάνη

Πολύ πριν η εντατική δασοπονία στοχεύσει μόνο στην παραγωγή ξύλου με μαζικές αποψιλωτικές υλοτομίες και εκτεταμένες φυτεύσεις ταχυαυξών ειδών, η παραγωγή ξύλου και μη ξυλωδών προϊόντων ήταν απαραίτητο μέρος της πολυλειτουργικής χρήσης της γης. Αντίστοιχα πολύ πριν η βιομηχανικού τύπου γεωργία μετατρέψει σημαντικό μέρος των πολιτισμικών τοπίων ολόκληρου του πλανήτη σε εκτεταμένες μονοκαλλιέργειες, αρχαία αγροτικά πολιτισμικά τοπία είχαν αναπτυχθεί στους περισσότερους πολιτισμούς της γης, μερικά από τα οποία διασώθηκαν ανέπαφα μέχρι σήμερα, κυρίως στις οριακά παραγωγικές γαίες, όπως στην χώρα μας. Τα αποτελέσματα πειραματισμού πολλών αιώνων οδήγησαν σε μια πληθώρα γεωργοκτηνοτροφικών πρακτικών, δημιουργώντας ανθρωπογενή παραγωγικά οικοσυστήματα προσαρμοσμένα στις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περιοχής.

Το πολυσχιδές ανάγλυφο της Ελλάδας με τα διάσπαρτα νησιά, τα δύσβατα ορεινά συμπλέγματα, τις μεμονωμένες και συχνά περικλειστές πεδιάδες και οροπέδια, τις δαιδαλώδεις ποτάμιες κοιλάδες, τις διάσπαρτες λίμνες, τα εποχιακά έλη, τις περιοδικά πλημμυριζόμενες περιοχές και τα χιλιάδες χιλιόμετρα ξηρολιθικών αναβαθμών στα νησιά και την ηπειρωτική χώρα, αποτέλεσε ιστορικά ένα πολυποίκιλο και αδιάρρηκτο τοπιακό σύνθετο, όπου η μεγάλη γεωλογική ποικιλία, το μικροκλίμα και η αντίστοιχη βλάστηση, αποτέλεσαν το υπόβαθρο για μια πλειάδα εναλλασσόμενων πολιτισμικών τοπίων και ένα εκπληκτικό μωσαϊκό ανθρωπογενών οικοσυστημάτων. Αυτά προέκυψαν κυρίως ως αποτέλεσμα της κοινοτικής διαχείρισης της γης σε μικρές γεωγραφικές κλίμακες ή ενότητες, με κύριο χαρακτηριστικό την πολυ-λειτουργικότητα,

Εικόνα 1: Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των αγροδοασικών τοπίων είναι η πολυλειτουργική χρήση της γης, καθώς στον ίδιο χώρο παράγονται πολλά και διαφορετικά προϊόντα. Τυπικό παράδειγμα τα δασολίβαδα της Αιτωλοακαρνανίας όπου οι αιωνόβιες δρυς (για παραγωγή βαλανιδιών) συνυπάρχουν με την εκτατική κτηνοτροφία αλλά και κάποιες φορές την καλλιέργεια της γης.

την χρήση της γης για πολλαπλούς σκοπούς και την παραγωγή ποικιλίας προϊόντων, κυρίως για την κάλυψη ατομικών αναγκών των τοπικών κοινοτήτων αλλά και, σε μικρότερο βαθμό, την ανταλλακτική οικονομία και το εμπόριο (Νιτσιάκος 2015). Μερικά από τα χαρακτηριστικά τους είναι ο μικρός κλήρος, η εναλλαγή των καλλιεργειών και η δυναμική σχέση μεταξύ κτηνοτροφίας και γεωργίας.

Η αγροδοασοπονία απασχόλησε κυρίως την επιστημονική κοινότητα ως ενδεδειγμένη λύση αειφορικής διαχείρισης σε τροπικές και υποτροπικές περιοχές για την διάσωση των τροπικών δασών. Σήμερα τα αγροδοασικά οικοσυστήματα θεωρούνται επίσης ως τα πλέον ανθεκτικά στην κλιματική κρίση και την ερημοποίηση, ιδιαίτερα στη μεσογειακή λεκάνη. Αν και τα μεσογειακά αγροδοασικά τοπία είναι από τα αρχαιότερα του πλανήτη, απειλούνται με κατάρρευση λόγω της εγκατάλειψης, είτε από την μετατροπή τους σε εντατικές καλλιέργειες (συχνά με την επιδότηση της αναδιάρθρωσης

των καλλιεργειών και τον αναδασμό), είτε από την πλήρη αλλαγή της χρήσης τους λόγω αστικοποίησης και κατασκευής διαφόρων υποδομών.

Τι είναι οι «παραγωγικές αναδασώσεις»;

Τα οικονομικά και περιβαλλοντικά πλεονεκτήματα των αγροδοασικών συστημάτων σκιαγραφούνται στο πρώτο κεφάλαιο όπου και διαχωρίζονται σε δασογεωργικά – δασολιβαδικά και αγροδοασολιβαδικά (Ισπικούδης 2021). Οι «παραγωγικές αναδασώσεις» αφορούν στοχευμένες φυτεύσεις με παραγωγικά δέντρα για την παραγωγή ποικιλίας προϊόντων (κτηνοτροφικών, μελισσοκομικών, ξυλείας, καρπών κ.ά.). Αναφέρεται εδώ η σημασία της διάδοσης των τοπικών γενετικών πόρων με την ενεργή συμμετοχή των πολιτών, όπως της οικο-κοινότητας «Πελίτι» και τονίζεται η ανάγκη συστηματικής έρευνας, καταγραφής και προστασίας τους από την βιο-πειρατεία. Ακόμη

Εικόνα 2: Δεκάδες άγρια καρποφόρα δέντρα της χώρας, όπως ο κράταιγος της φωτογραφίας, μπορούν να αξιοποιηθούν σε παραγωγικές αναδασώσεις, ιδιαίτερα αφού σήμερα πλέον πολλά άγρια φρούτα και καρποί του δάσους αξιοποιούνται σε καινοτόμα προϊόντα της βιομηχανίας τροφίμων και φαρμάκων ως υπερ-τροφές, συμπληρώματα διατροφής ή και ελιξίρια μακροζωίας.

παρουσιάζεται η πιλοτική συλλογή, ταυτοποίηση, αξιολόγηση και αξιοποίηση τοπικών παραδοσιακών ποικιλιών οπωροφόρων δέντρων (π.χ. μηλιάς, αχλαδιάς, κερασιάς, κυδωνιάς και ροδιάς) στην ορεινή Ελλάδα. Τα αυτόχθονα αυτά καρποφόρα είδη είναι εξελικτικά προσαρμοσμένα στο περιβάλλον της κάθε περιοχής (με πάνω από 200 επιλεγμένες ποικιλίες να ταυτοποιούνται ήδη γενετικά), διαθέτουν φυσική ανθεκτικότητα σε εχθρούς και ασθένειες και παράγουν καρπούς με υψηλή διατροφική αξία. Επιπλέον άγρια καρποφόρα είδη, όπως τα κυνόροδα, το ρούδι ή σουμάκι, τα σμέουρα, τα κρίνα κ.ά., έχουν συχνά και ευεργετικές ιδιότητες και δυνατότητες αξιοποίησης σε νέα αγροδασικά συστήματα για παραγωγή πιστοποιημένων καινοτόμων προϊόντων. Τέλος παρουσιάζεται η μεγάλη σημασία των αγροδασικών συστημάτων στην παραγωγή μελιού με την ταυτόχρονη στήριξη της τοπικής οικονομίας και βιοποικιλότητας.

Γιατί οι παραγωγικές αναδασώσεις αποτελούν ανάχωμα στην κλιματική κρίση;

Παρότι η ερημοποίηση και η υποβάθμιση της γης συνιστούν σοβαρότατη απειλή στην Ευρώπη, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν έχει σαφή εικόνα αυτών των προκλήσεων, τα δε μέτρα για την καταπολέμησή τους στερούνται συνεκτικότητας, παρά το πλήθος άλλων στρατηγικών, σχεδίων δράσης και πολιτικών όπως η ΚΑΠ (Κοινή Αγροτική Πολιτική). Ειδικότερα στην Ελλάδα, η Εθνική Επιτροπή έχει υποβάλει χάρτες επικινδυνότητας και σχετικές μελέτες, όμως το Ελληνικό Σχέδιο Δράσης δεν έχει εφαρμοστεί και η χώρα μας είχε σταματήσει να συμμετέχει στην αντίστοιχη διεθνή επιτροπή του ΟΗΕ (επανασυστάθηκε μετά το πέρας των ημερίδων βάσει σχετικών υπομνημάτων). Το θέμα είναι εξαιρετικά επείγον αφού το 34% της έκτασης της χώρας βρίσκεται σε υψηλό κίνδυνο ερημοποίησης και το 49% σε μέτριο κίνδυνο, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό

των εδαφών βρίσκεται σε επικλινείς θέσεις όπου ευνοείται η διάβρωση. Προτείνεται η φύτευση κατάλληλων δένδρων σε αραιό φυτευτικό σύνδεσμο (π.χ. 10Χ10 μ.) για τη δημιουργία δασολίβαδων σε εκτεταμένες εκτάσεις με ξηρικές μονοκαλλιέργειες και σε λιβαδικά οικοσυστήματα που παρουσιάζουν προβλήματα υποβάθμισης. Εκεί ζώα αυτόχθονων φυλών προβάτων, αιγών και βοοειδών, άριστα προσαρμοσμένα στις τοπικές κλιματεδαφικές συνθήκες θα αξιοποιούσαν ιδανικά τη βλάστηση, αφού είναι μικρόσωμα, ανθεκτικά και λιτοδίαιτα. Αντίστοιχα στις περιοχές όπου οι αναβαθμίδες (κν. πεζούλες), αποτρέπουν τη διάβρωση, εμπλουτίζουν τους υδροφορείς και δρουν ανασχετικά στις ακραίες κλιματικές διακυμάνσεις, η έρευνα δείχνει ότι η αποτελεσματικότητά τους είναι συνυφασμένη με τη συνέχεια της καλλιέργειάς τους (Πετανίδου 2015). Σήμερα που εκτεταμένες τέτοιες εκτάσεις καταρρέουν, ιδιαίτερα στον νησιωτικό χώρο, από την εγκατάλειψη και την υπερβόσκηση, η αποκατάσταση και επανακαλλιέργεια είναι δυνατή μέσω π.χ. της συμμετοχικής επιστασίας γης, με στόχο την παραγωγή εξειδικευμένων τοπικών προϊόντων. Οι αναβαθμοί χρειάζεται να αντιμετωπίζονται ως «σύγχρονες πράσινες υποδομές» και να αποκατασταθούν στο πλαίσιο δράσεων προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή, συνεισφέροντας τόσο στην τοπική οικονομία όσο και στη διατήρηση της παραδοσιακής γεωργικής κληρονομιάς και της βιοποικιλότητας.

Το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας ως ευκαιρία για τα αγροδασικά τοπία που καταρρέουν

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τρόποι εφαρμογής συνεκτικών πολιτικών που συνδυάζουν τους στόχους διαφορετικών στρατηγικών της ΕΕ με προσαρμογή της ΚΑΠ στις νέες προ-

Εικόνα 3: Η ερημοποίηση απειλεί πλέον με πλήρη καταστροφή αρχαία πολιτισμικά τοπία, ιδιαίτερα στον νησιωτικό χώρο, όπως στην Κύθνο. Η εκτεταμένη φύτευση παραγωγικών δέντρων μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό οικονομικό κίνητρο ώστε οι αναβαθμοί να συνεχίσουν να καλλιεργούνται και να λειτουργήσουν ως «πράσινες υποδομές» για τον μετριασμό των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής.

τεραιότητες, όπως η Στρατηγική «Από το Αγρόκτημα στο πιάτο». Αναφέρονται επίσης αποτελέσματα προγραμμάτων αναγέννησης υποβαθμισμένων βοσκοτόπων, η ανάγκη αγροκλιματικής ζωνοποίησης, η σημασία της αξιοποίησης των αυτόχθονων γενετικών δασικών πόρων με δημιουργία ειδικών φυτωρίων και οι δυνατότητες χρηματοδότησης της Εθνικής Στρατηγικής για τα Δάση με έμφαση στα μη ξυλώδη δασικά προϊόντα, όπως το μέλι (αφού το 70% παράγεται στα δάση), τα μανιτάρια, οι τρούφες, οι ρητίνες, το αλεύρι βελανιδιών, τα κουκουνάκια, τα κάστανα, τα αρωματικά και φαρμακευτικά φυτά κ.τ.λ. Οι αναδασώσεις χρειάζεται να στοχεύουν στην αποκατάσταση πολυλειτουργικών τοπίων στο πλαίσιο μιας «κλιματικά έξυπνης δασοπονίας», με αξιοποίηση υφιστάμενων και νέων χρηματοδοτικών εργαλείων (π.χ. ΚΑΠ, Άξονας 2-Δασικά μέτρα, Ταμείο Συνοχής, Πρόγραμμα LIFE, Πράσινη Συμμαχία, Μηχανισμός Ανάκαμψης & Ανθεκτικότητας, Μηχανισμός Δίκαιης Μετάβασης).

Τέλος παρουσιάζονται προσπάθειες για τον εντοπισμό, υποστήριξη και διασφάλιση των «Παγκόσμια Σημαντικών Συστημάτων Ιδιαίτερης Αγροτικής Κληρονομιάς» στη χώρα μας, αφού αυτά αντικατοπτρίζουν την ιστορική εξέλιξη της γεωργίας και τη βαθιά σχέση των τοπικών κοινωνιών με τη φύση. Τα ιδιαίτερα τοπικά προϊόντα τους αναδεικνύουν μια νέα προοπτική βιώσιμης ανάπτυξης μειονεκτικών περιοχών, που συνδυάζει τη διατήρηση της βιοποικιλότητας και των γενετικών πόρων, με την υποστήριξη του κοινωνικού ιστού, του πολιτισμού, του τουρισμού και του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής.

Οι παραγωγικές αναδασώσεις στο προσκήνιο: συμπεράσματα και προτάσεις

Η αντιμετώπιση των επιπτώσεων των δύο κρισιμότερων σύγχρονων παγκόσμιων προκλήσεων, της κλιματικής αλλαγής και της απώλειας της βιοποικιλότητας, απαιτεί ουσιαστική αλλαγή πολιτικών στον αγροτικό και δασικό

τομέα, όπου τα αγροδασικά συστήματα μπορούν να παίξουν κρίσιμο ρόλο. Η σταδιακή μεταπολεμική μετατροπή τους σε αμιγώς κτηνοτροφικά, δασικά ή γεωργικά, αποτελεί σημαντικό παράγοντα μείωσης της βιοποικιλότητας και της ανθεκτικότητάς τους στην κλιματική αλλαγή, την ερημοποίηση και διάβρωση. Σήμερα η ποικιλομορφία αγροτικών τοπίων πρέπει να θεωρείται «μη αναλώσιμο Εθνικό κεφάλαιο». Με αφορμή τον διακηρυγμένο στόχο για φύτευση μέχρι το 2030, επιπλέον 3 δισεκατομμυρίων δέντρων στην ΕΕ και αναδάσωση 500.000 στρεμμάτων στη χώρα μας, η εξειδικευμένη πρόταση του Πράσινου Ινστιτούτου για «παραγωγικές αναδασώσεις» με αυτόχθονο φυτευτικό υλικό από οπωροφόρα ήμερα και άγρια καρποφόρα δέντρα και θάμνους, μπορεί να αποτελέσει κίνητρο για μια βιώσιμη διέξοδο στην παραδοσιακή γεωροκτηνοτροφική τους χρήση. Στοχεύοντας στην παραγωγή πιστοποιημένων ποιοτικών τοπικών προϊόντων με πολλαπλά οφέλη στην τοπική οικονομία, οι τοπικές κοινότητες μπορούν να μετατραπούν σε υποστηρικτές και θεματοφύλακες των αναγκαίων δράσεων για τον μετριασμό των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής.

Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία μαζί με μια Πράσινη ΚΑΠ και κυρίως το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας μπορούν να συμβάλλουν στη στήριξη της ποιοτικής αγροτικής παραγωγής και της τοπικής κατανάλωσης με το ελάχιστο αποτύπωμα άνθρακα, εξειδικεύοντας κριτήρια ποιότητας και πιστοποίησης και συμπεριλαμβάνοντας διαδικασίες, υπηρεσίες και τη διατήρηση «δημοσίων αγαθών» με τη σύνδεση της ποιότητας «περιοχής» με την ποιότητα «παραγωγής». Στους φυσικούς βοσκότοπους, τον μεγαλύτερο φυσικό πόρο της χώρας, είναι απαραίτητη η αντιμετώπιση της υπερβόσκησης, η στήριξη της εκτατικής και της μετακινούμενης κτηνοτροφίας (περιλαμβάνεται πλέον

στον κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO) και η εφαρμογή κινήτρων διατήρησης και αντικινήτρων εγκατάλειψης, καθώς και «κριτηρίου βιοποικιλότητας» με κατανομή πόρων στις εκμεταλλεύσεις που την υποστηρίζουν. Απαιτείται ακόμη η δημιουργία Ψηφιακού Χωρικού Αποθετηρίου δεδομένων απογραφής Φυσικών Πόρων της χώρας, προσδιορισμός ζωνών βιώσιμης παραγωγής εφαρμόζοντας σύγχρονες μεθόδους αγροκλιματικής ταξινόμησης και επικαιροποιημένη σύνταξη χαρτών ερημοποίησης καθώς και συστήματος μόνιμης παρακολούθησης του φαινομένου. Κρίσιμη είναι η σύνταξη των Διαχειριστικών Σχεδίων Βόσκησης, καθώς και των Διαχειριστικών Σχεδίων των Προστατευόμενων Περιοχών του δικτύου ΦΥΣΗ 2000 που θα προκύψουν από τις δρομολογημένες Ειδικές Περιβαλλοντικές Μελέτες και τα σχετικά Προεδρικά Διατάγματα που χρειάζεται να λειτουργήσουν ως διυπουργικά εργαλεία αξιοποίησης σχετικών πόρων.

Υπάρχουν επιπλέον δυνατότητες εγκατάστασης νέων σύγχρονων αγροδασικών συστημάτων για οικονομικούς και περιβαλλοντικούς σκοπούς, ιδιαίτερα στις άδενδρες πεδιάδες της χώρας, που θα συμβάλουν στην αύξηση του εισοδήματος των αγροτών με την παραγωγή πλήθους προϊόντων, ενώ στις υποβαθμισμένες δασικές εκτάσεις θα συμβάλουν στη βελτίωση της παραγωγικότητας των βοσκοτόπων, την αύξηση της ζωικής παραγωγής, τη μείωση του κιν-

δύνου των πυρκαγιών και την αύξηση της βιοποικιλότητας. Στόχος είναι η παραγωγή καινοτόμων «κλιματικά έξυπνων» προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας, με γνώμονα τη συμμετοχή αγροτών και την οικονομική βιωσιμότητα. Η προστασία του πλούτου των αγροδασικών τοπίων η αποκατάσταση και η επανεγκατάστασή τους, δεν είναι σημαντική μόνο για τη διασφάλιση της παραγωγής ποιοτικών προϊόντων αλλά και για τη διατήρηση της γνώσης, του πολιτισμού και τοπικών πρακτικών διαχείρισης που χάνονται μαζί με την κατάρρευση των ίδιων των αρχαίων αυτών τοπίων, συμπαρασύροντας έτσι μια μοναδική βιο-πολιτισμική κληρονομιά.

Σημειώσεις

3. Το Πράσινο Ινστιτούτο είναι μια επιστημονική αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία που έχει ως σκοπό «τη μελέτη, την ανάλυση και τη διάδοση, με κάθε τρόπο, όλων των πτυχών του οικολογικού προβληματισμού και της πολιτικής οικολογίας».

4. Το βιβλίο εκδόθηκε στα πλαίσια του έργου «Παραγωγικές αναδασώσεις για την μελισσοκομία την κτηνοτροφία και την αναμνηχή» που υλοποιείται από το Πράσινο Ινστιτούτο με χρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, μέσω του Ευρωπαϊκού Πράσινου Ιδρύματος (GEF- Green European Foundation) και εντάσσεται στο έργο «Αποδάσωση και Κλιματική Αλλαγή» του Αυστριακού Οργανισμού FREDA.

5. Η σύνοψη των συμπερασμάτων και των προτάσεων του τέταρτου κεφαλαίου αποτέλεσε μέρος ανοιχτών επιστολών που αποστάλθηκαν

στους υπουργούς Περιβάλλοντος και Γεωργίας στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο πλαίσιο της διαβούλευσης των προτάσεων του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Βιβλιογραφία

- den Herder M, Moreno G, Mosquera-Losada RM, Palma JHN, Sidiropoulou A, Santiago Freijanes JJ, Crous-Duran J, Paulo JA, Tomé M, Pantera M, Papanastasis VP, Mantzanas K, Pachana P, Papadopoulos A, Plieninger T, Burgess P (2017). «Current extent and stratification of agroforestry in the European Union. Agriculture», *Ecosystems & Environment* 241: 121-132. DOI: 10.1016/j.agee.2017.03.005.
- Papanastasis V.P., Mantzanas K., Dini-Papanastasi O., Ispikoudis I. (2008). «Traditional Agroforestry Systems and Their Evolution in Greece». In: *Advances in Agroforestry*. Rigueiro-Rodríguez A, McAdam J, Mosquera-Losada, MR, (Eds), Springer: Berlin, Germany, pp. 89-109
- Νιτσιάκος Β. (2015). *Πεκλάρι, Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*. Εκδόσεις ΙΣΝΑΦΙ, Αθήνα 2015, σ.112
- Ισπικούδης Σ., Ματζανάς, Κ., Ισπικούδης, Ι., 2021. *Αγροδασικά συστήματα της Βόρειας Ελλάδας: ταξίδι στην ιστορία και τις χρήσεις τους*. Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. «48 ώρες». σ. 430.
- Πετανίδου Θ. (2015). *Αναβαθμίδες του Αιγαίου – το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*. Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα, σ. 280.

ΑΝΤΙ-ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ¹

Μάνος Σκούφογλου²

Εισαγωγή

Στα χρόνια της κρίσης, υπήρξε η διάχυτη άποψη ότι οι κάτοικοι των μητροπολιτικών περιοχών θα αντιδρούσαν μετακινούμενοι μαζικά στην επαρχία και την ύπαιθρο. Δεν έχει γίνει, ωστόσο, συστηματική προσπάθεια να διερευνηθεί εάν η υπόθεση αυτή αντιστοιχεί σε κάποια πραγματική τάση. Αυτό το κενό επιχειρεί να καλύψει η συγκεκριμένη διδακτορική διατριβή.

Η ανάλυση ξεκινά από μια εκτενή θεωρητική μελέτη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008, ως κρίσης υπερπαραγωγής/υπερσυσσώρευσης, η αντικειμενική λειτουργία της οποίας συνίσταται στην καταστροφή κεφαλαίων και παραγωγικών δυνάμεων (Marx, 1991: 317-338). Η κρίση, με τις τεράστιες της διαστάσεις, εκλαμβάνεται ως κατάληξη του μακρού υφεσιακού κύματος που εγκαινιάστηκε μέσα στη δεκαετία του 1970 (Mandel, 1995: 76).

Η αστικοποίηση, με τη σύγχρονη έννοια, είναι οργανική διαδικασία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ως διαδικασία συγκέντρωσης ανθρώπων, οικιστικής ανάπτυξης και οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο, η αστικοποίηση είναι, κατά μια έννοια, το χωρικό ισοδύναμο της συσσώρευσης κεφαλαίου (Smith, 2008: 160). Εάν αυτό ισχύει, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς και το αντίστροφο: ότι οι κρίσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης αντιστοιχούν και σε κρίσεις «αστικής συσσώρευσης», δηλαδή αστικοποίησης. Αυτή η υπόθεση διατυπώνεται και για την κρίση του 2008.

Για τις ανάγκες της μελέτης, καταφεύγουμε στην παλιότερη έννοια της *αντι-αστικοποίησης* (*counter-urbanisation*), ανανοηματοδοτώντας την, όμως, ριζικά. Προτείνεται μια προσέγγιση κατά την οποία η αντι-αστικοποίηση δεν αντιμετωπίζεται ούτε ως προκαθορισμένο στάδιο στον κύκλο ζωής κάθε πόλης ξεχωριστά (Berry B., 1976· Fielding, 1989), ούτε ως μια ορισμένη εποχή μέσα στην ιστορία της αστικοποίησης γενικά (Hall, 1971· Klaassen & Scimemi, 1981· Geyer & Kontuly, 1993), αλλά ως μια διαδικασία κρίσης στον χώρο, η οποία είναι δυνατό να εκδηλωθεί υπό τις συνθήκες μιας ευρύτερης καπιταλιστικής κρίσης. Μιλάμε, επομένως, για *κρυσιακή αντι-αστικοποίηση*. Αυτό το φαινόμενο διερευνά στα διάφορα επίπεδα του χώρου το εμπειρικό μέρος της έρευνας.

Στον παρόν άρθρο, θα αναφέρουμε μόνο ορισμένα ευρήματα που αφορούν το κορυφαίο επίπεδο της αστικής ιεραρχίας, παραλείποντας άλλα που υπάρχουν στη διατριβή, όπως η κοινωνική σύνθεση των πληθυσμών που εμπλέκονται στα πα-

1. Διδακτορική διατριβή στο Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne/ Institut de Géographie. Επιβλέποντες: Prof. Petros Petsimeris και Prof. Sofia Avgerinou-Kolonia, National Technical University of Athens (NTUA) School of Architecture, Department of Urban and Regional Planning

2. Δρ. αρχιτέκτων manosskouf@yahoo.gr

ρατηρούμενα χωρικά φαινόμενα. Ονομάσαμε την έκφραση του φαινομένου της αντι-αστικοποίησης στο επίπεδο τη μητρόπολης *απομητροπολεοποίηση* (de-metropolisation).

Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν, πράγματι, ότι κατά την περίοδο 2006-2014 καταγράφηκαν τάσεις αντι-αστικοποίησης στη μητροπολιτική περιφέρεια Αττικής, οι οποίες μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις παραμέτρους, σε αντιστοιχία με τις τρεις διαφορετικές παραμέτρους της αστικοποίησης, όπως τις ορίσαμε στο πλαίσιο της έρευνας: δημογραφική, οικιστική και οικονομική. Οι τρεις παράμετροι, παρότι εδράζονται στις ίδιες συνθήκες και στο ίδιο ιστορικό υπόβαθρο, δεν εκδηλώθηκαν ταυτόχρονα, αλλά σε τρεις διαδοχικές φάσεις, με την εξής σειρά: οικιστική, δημογραφική και οικονομική.

Ας σημειωθεί ότι η έρευνα αφορά στοιχεία έως και το 2014. Κατά τα έτη της αναιμικής οικονομικής ανάκαμψης που ακολούθησαν, είναι αναμενόμενο ορισμένες από τις τάσεις που ανιχνεύονται στη διατριβή να μετριάστηκαν ή και να αντιστράφηκαν. Βασικοί δείκτες, ωστόσο, δείχνουν μια συνέχεια των φαινομένων μέχρι και σήμερα, και άλλωστε η πανδημία εγκαινιάζει μια νέα φάση βαθιάς οικονομικής κρίσης, η οποία είναι εύλογο να επαναφέρει και χωρικά κρισιακά φαινόμενα που είχαν ίσως υποχωρήσει ενδιάμεσως.

Οικιστική απο-μητροπολεοποίηση

Η έναρξη της κρίσης στην κατασκευή προηγείται χρονικά της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν σχετίζεται με αυτή. Είναι γνωστό ότι ο τομέας των ακινήτων υπήρξε, μαζί με την έκρηξη του επισφαλούς δανεισμού, βασικό άμεσο (αν και όχι το βαθύτερο ή υποκείμενο) (Kliman, 2011) αίτιο της κρίσης. Και

στην Ελλάδα εμφανίστηκε φούσκα ακινήτων, παρότι, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη αλλού, συρρικνώθηκε σχετικά αργά και δεν εξερράγη μονομιάς. Με τη σειρά της, η εκδήλωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης και, ιδιαίτερα, της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης λίγο αργότερα επέδρασε σαφώς στην κατασκευή: μετά το 2010, οι ρυθμοί αρνητικής μεταβολής των νέων αδειών είναι πολύ μεγαλύτεροι από ό,τι προηγουμένως.

Είναι εμφανές ότι από την αρχή της κρίση στην οικοδομή, το 2006, οι νέες άδειες στην Αττική μειώνονται πολύ πιο απότομα από τον ήδη απότομο ρυθμό μείωσης σε εθνικό επίπεδο. Στην πραγματικότητα, το μερίδιο της Αττικής κατέγραφε ήδη μια ελαφρά καθοδική τάση κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000, προτού ζήσει μια πρόσκαιρη ώθηση από το 2004. Τα ευρήματα παραμένουν περίπου τα ίδια εάν εξετάσει κανείς τον συνολικό αριθμό των ορόφων ή τη συνολική κτισμένη επιφάνεια των νέων αδειών, αλλά και τις νέες κατοικίες ειδικά.

Δημογραφική απο-μητροπολεοποίηση

Η Αττική υφίστατο πληθυσμιακή πίεση ήδη πριν την κρίση, η οποία μετετέτραπη σε απόλυτη και σχετική πληθυσμιακή συρρίκνωση με την εκδήλωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης στην Ελλάδα, το 2009-2010, εξαιτίας του αρνητικού ισοζυγίου εσωτερικής μετανάστευσης. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, από το 2009 και μετά, τα ποσοστά φαινομένης μετανάστευσης προς την Αττική είναι αρνητικά, ενώ πριν την κρίση υπήρξαν πάντοτε θετικά, παρότι η γραμμή τάσης ήταν ήδη καθοδική.

Τόσο τα δημοσιευμένα, όσο και αδημοσίευτα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ που παραχωρήθηκαν για τη συγκεκριμένη διατριβή, παρέχουν ένα πλήθος

ενδείξεων αυτού του φαινομένου δημογραφικής απο-μητροπολεοποίησης. Αρκεί να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 2001, κατά τη διάρκεια της τελευταίας χρονιάς πριν την απογραφή (2000-2001), η Αττική είχε καταγράψει πλεόνασμα στην ανταλλαγή πληθυσμού με όλα τα υπόλοιπα διαμερίσματα της χώρας, εκτός από τη Μακεδονία και την Κρήτη, με τις οποίες το ισοζύγιο ήταν πρακτικά μηδενικό. Στην απογραφή του 2011, η κατάσταση είχε αντιστραφεί πλήρως: κατά το έτος 2010-2011, η Αττική παρουσίασε σαφές έλλειμμα πληθυσμού με κάθε άλλη περιφέρεια ανεξαιρέτως.³ Η εξέταση της εξέλιξης των μεριδίων των πρώην νομών στον εθνικό πληθυσμό πριν και μετά την κρίση υποδεικνύει σαφώς ότι η πληθυσμιακή κάμψη της Αττικής σε σχετικούς όρους είναι προϊόν της κρίσης.

Η αντι-αστικοποίηση στην Αττική συνιστά τόσο μια όξυνση των προηγούμενων πιέσεων που υφίστατο η πρωτεύουσα (Maloutas, 2000, σ. 17) όσο και ένα σημείο καμπής. Το μερίδιο του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας στον εθνικό πληθυσμό μειωνόταν από τη δεκαετία του 1980 ακόμα, παρότι ο πληθυσμός του δεν συρρικνωνόταν ακόμα σε απόλυτους αριθμούς: το μερίδιο της Αττικής, ωστόσο, συνέχισε να αυξάνεται μέχρι και τη δεκαετία του 2000. Η σχετική πληθυσμιακή της συρρίκνωση ξεκινά μετά το ξέσπασμα της κρίσης. Αυτό σημαίνει ότι η σχετική πληθυσμιακή συρρίκνωση της Αθήνας δεν μπορεί να αναχθεί πλέον αποκλειστική ή κυρίως στη μακρινή προαστιοποίηση.

Υπάρχουν επίσης στοιχεία ότι η σχετική πληθυσμιακή απίσχναση της Αττικής οφείλεται περισσότερο σε μια απότομη μείωση του εισερχόμενου πληθυσμού παρά σε κάποιο μαζικό κύμα εξερχόμενης μετανάστευσης. Είναι, ως εκ τούτου, πιο σωστό να μιλάμε για απο-μητροπολεοποίηση, παρά για μητροπολιτική έξοδο.

Οικονομική απο-μητροπολεοποίηση

Η οικονομική απο-μητροπολεοποίηση είναι λιγότερο προφανής διαδικασία και, κατά βάση, αναδύεται μόνο μετά το 2011, όταν και αρχίζει για πρώτη φορά να μειώνεται και το μερίδιο της Αττικής στο ΑΕΠ (Χάρτης 1). Ο λόγος του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Αττικής προς τον εθνικό μέσο όρο μειώνεται για πρώτη φορά την επόμενη χρονιά. Συνολικά, πάντως, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Αττικής παραμένει συντριπτικά υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (περισσότερο από 4/3) και, μάλιστα, το χάσμα είναι ποσοστιαία μεγαλύτερο από ό,τι πριν την κρίση. Παρόλα αυτά, εν μέσω μικρών διακυμάνσεων, παραμένει πρακτικά σταθερό από το 2011, μετά από τουλάχιστον μια δεκαετία αδιάκοπης ταχείας αύξησης. Η μείωση του μεριδίου της Αττικής στο ΑΕΠ, επομένως, δεν οφείλεται μόνο στην πληθυσμιακή της συρρίκνωση με ρυθμό ταχύτερο του εθνικού, αλλά και στο γεγονός ότι το πλεονέκτημά της ως προς τα κατά κεφαλήν ΑΕΠ σταμάτησε να διευρύνεται.

Το μερίδιο της Αττικής στην εγχώρια Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία είχε αρχίσει να μειώνεται νωρίτερα, από το 2010 (Σχήμα 7). Την ίδια χρονιά ξεκινά και η πτώση του μεριδίου της στον εγχώριο Ακαθάριστο Σηματοπισμό Παγίου Κεφαλαίου, με μια πρόσκαιρη ανάκαμψη το 2013. Η πτώση αυτού του μεριδίου μαρτυρά μια πιο απότομη κατάρρευση των επενδύσεων από αυτήν που καταγράφηκε σε εθνικό επίπεδο ή/και μια στροφή σε τομείς με χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου, δηλαδή με χαμηλότερη αναλογία σταθερού κεφαλαίου (μηχανημάτων, πρώτων υλών, εγκαταστάσεων) προς μεταβλητό (εργασία).

Το έτος 2011 αποτελεί σημείο καμπής και για την ανεργία: είναι η χρονιά κατά την οποία το ποσοστό ανεργίας στην Αττική ξεπερνά τον εθνικό

δείκτη για πρώτη φορά, για να παραμείνει έκτοτε πάνω από αυτόν.

Εν κατακλείδι, διάφοροι δείκτες υποδεικνύουν μια διαδικασία σχετικής μείωσης της οικονομικής βαρύτητας της πρωτεύουσας. Αυτή η παράμετρος από-μητροπολεοποίησης είναι πιο αντιφατική από τις προηγούμενες δύο, αλλά παρόλα αυτά αντανακλά πραγματικές χωρικές τάσεις εν μέσω κρίσης.

Τι πυροδότησε την απο-μητροπολεοποίηση;

Διαπιστώσαμε ότι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η οικονομική απο-μητροπολεοποίηση έπεται χρονικά της οικιστικής και της δημογραφικής. Σε ορισμένες εκφάνσεις της, μάλιστα, η πρώτη μπορεί να οφείλεται στις τελευταίες. Επιπλέον, φαίνεται ότι ανάμεσα στις δύο κατηγορίες περιφερειακών ενοτήτων οι οποίες προέκυψε από την έρευνα ότι αντιστάθηκαν σχετικά καλύτερα στην κρίση, δηλαδή τον δακτύλιο των περιφερειακών ενοτήτων γύρω από την Αττική και, εν μέρει, τη Θεσσαλονίκη, από τη μία, και τα νησιά, από την άλλη, εκείνη που κατέγραψε πιο σταθερή βελτίωση της θέσης της όσον αφορά τον πληθυσμό είναι η πρώτη, παρότι η τελευταία επιτυγχάνει συγκριτικά καλύτερες οικονομικές επιδόσεις. Μέσα στην κρίση, πρακτικά όλες οι νησιωτικές περιφερειακές ενότητες διατήρησαν ποσοστά ανεργίας χαμηλότερα του εθνικού, ενώ ορισμένες από τις ηπειρωτικές περιφερειακές ενότητες γύρω από την Αττική υπερβαίνουν κατά πολύ το εθνικό ποσοστό, παρότι, από το 2010 και μετά, παρουσιάζουν κατά κανόνα μικρότερη ανεργία από την Αττική.

Όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν ότι η διαδικασία της απο-μητροπολεοποίησης δεν πυροδοτήθηκε, κατ' αρχήν τουλάχιστον, από κάποιο σχετικό μειονέκτημα ως προς τουε βασι-

κούς δείκτες της παραγωγής. Αντιθέτως, η βαθύτερη κρίση αστικοποίησης στην Αττική μπορεί να εξηγείται ακριβώς από τα προηγούμενα οικονομικά της πλεονεκτήματα.

Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε αν στραφούμε στην πλευρά της αναπαραγωγής, δηλαδή στην κατανάλωση, το κόστος διαβίωσης κ.λπ. Από το 2010 και μετά, το ποσοστό των ανθρώπων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού αυξήθηκε στην Αττική σημαντικά, όχι μόνο απόλυτα, αλλά και σχετικά προς το εθνικό ποσοστό. Η εξέλιξη αυτή συμβαδίζει με τις δημογραφικές πιέσεις περισσότερο απ' τις εξελίξεις στην παραγωγή. Παρόλα αυτά, ο κίνδυνος παραμένει χαμηλότερος στην Αθήνα από ό,τι στο σύνολο της χώρας, έστω κι αν το χάσμα έχει περιοριστεί.

Παρόμοια ευρήματα προκύπτουν εάν εξετάσουμε την αγοραστική δύναμη, η οποία, βεβαίως, είναι μια αφαίρεση που παραβλέπει τις τεράστιες εισοδηματικές ανισότητες, χρησιμεύει, όμως, ως χονδρική προσέγγιση της γεωγραφικής κατανομής του πλούτου. Στο διάγραμμα, είναι εμφανές ότι η αγοραστική δύναμη ανά κάτοικο στην Αττική παραμένει σταθερά υψηλότερη από τον εθνικό μέσο όρο.

Φαίνεται εύλογη υπόθεση, ωστόσο, ότι η αγοραστική δύναμη ανά κάτοικο στην Αττική μπορεί να παραμένει υψηλότερη από το μέσο όρο αλλά, παρόλα αυτά, να είναι μη ανεκτή, εξαιτίας του υψηλότερου κόστους διαβίωσης. Μια ένδειξη για αυτό δίνει η διαφορά ανάμεσα στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα και την τελική καταναλωτική δαπάνη. Το 2008, το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα στην Αττική ήταν οριακά (0,5%) μικρότερο από την καταναλωτική δαπάνη. Κατά το ίδιο έτος, το σύνολο της χώρας κατέγραφε αρνητική αποταμίευση 1,5%. Από το 2009 και μετά, η κατάσταση αντιστρέφεται, έτσι ώστε η Αττική να παρουσιάζει πλέον ταχέως αυξανό-

μενο έλλειμμα, το οποίο υπερβαίνει ποσοστιαία το, επίσης αυξανόμενο, έλλειμμα σε εθνικό επίπεδο. Αντιθέτως, στη Στερεά Ελλάδα, την περιφέρεια που φαίνεται να ευνοείται περισσότερο από την πληθυσμιακή μείωση της Αττικής, η αποταμίευση από το 2008 και μετά υπήρξε πάντα θετική. Εν ολίγοις, μέσα στην κρίση, η Αττική δαπανά κατά μέσο όρο περισσότερα από όσα κερδίζει, ενώ η γειτονική περιφέρεια το αντίθετο. Αφού το κατά κεφαλήν εισόδημα παραμένει σημαντικά υψηλότερο στην Αθήνα, το πλεονέκτημα της Στερεάς Ελλάδας θα πρέπει να έγκειται στο μειωμένο κόστος διαβίωσης. Είναι κατανοητό

γιατί επιλέγει κανείς να ζει σε αυτές τις φθηνότερες περιοχές, παραμένοντας ταυτόχρονα κοντά στην Αθήνα, με τις υπηρεσίες, τις θέσεις εργασίας, τις υποδομές και τις δυναμικές ευκαιρίες που αυτή μπορεί να παρέχει. Οι μεγαλύτερες τιμές στην Αττική αντανακλούν μεγαλύτερη παραγωγικότητα εργασίας, κι ωστόσο αυτό ακριβώς το πλεονέκτημα έγινε μειονέκτημα μέσα στην κρίση.

Βεβαίως, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εντοπίσαμε τον παράγοντα που ενεργοποίησε την πληθυσμιακή απίσχναση της Αττικής μέσα στην κρίση. Είναι απίθανο μια τόσο σύνθετη χωρο-κοινωνική διαδικασία να

έχει προκληθεί από έναν και μόνο παράγοντα. Πρόκειται, ωστόσο, για μια παράμετρο που φαίνεται να αποτελεί σημαντικό τροχό του φαινομένου που αποκαλέσαμε από-μητροπολεοποίηση.

Σημειώσεις

3. Η ενδιάμεση μεταβολή της διοικητικής διαίρεσης της χώρας από 9 διαμερίσματα σε 13 περιφέρειες δεν επηρεάζει την ουσία του ευρήματος.

Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΧΕΣΗ ΦΥΣΗ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ. ΟΡΙΣΜΟΙ – ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ – ΠΑΡΕΡΜΗΝΕΙΕΣ – ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ¹

Χρύσα Παγκάλου²

Εισαγωγή

Με δεδομένο ότι η θεώρηση της σχέσης *φύσης-πολιτισμού* συμβάλλει στην κατανόηση του τοπίου, η παρούσα διδακτορική διατριβή, λαμβάνοντας ως περίπτωση μελέτης το νησί της Κρήτης, μέσω μιας πολυμεθοδολογικής προσέγγισης με πολλές διαφορετικές εποπτείες, επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει τις αιτίες των επικρατέστερων τάσεων της ρητορικής αλλά και της πρακτικής που αφορούν στο τοπίο. Παράλληλα, επιχειρεί να αποσαφηνίσει τις ερμηνείες και τις παρερμηνείες που αναδύονται με την χρήση αυτού του όρου, με απώτερο σκοπό την απόδοση ενός ορθολογικού προτύπου και ει δυνατόν προσανατολισμού στο πεδίο της συλλογικότητας, με αφορμή και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, ιδιαίτερος δε των παραμέτρων της, που αφορούν στην ευαισθητοποίηση και στην ενεργό συμμετοχή του ευρέως κοινού.

Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα και μεθοδολογία έρευνας

Σκοπό του παρόντος, αποτελεί η διερεύνηση του χειρισμού του όρου *τοπίο* μέσα από τις δράσεις και τις τοποθετησεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων, λαμβάνοντας ως χώρο έρευνας την Κρήτη, από την Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα. Ιστοριογραφία, μελέτη περίπτωσης και επιτόπια εθνογραφική έρευνα είναι κάποιες από τις πρακτικές της σύνθετης μεθοδολογίας που ακολουθήσαμε.

Σε ό,τι αφορά στην μέθοδο συλλογής του ερευνητικού υλικού, η παρούσα διδακτορική διατριβή αντλεί υλικό από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, δημοσιευμένες μελέτες, νομοθετικές ρυθμίσεις, εισηγήσεις συνεδρίων και έρευνα στο διαδίκτυο, για την όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη βιβλιογραφική της τεκμηρίωση. Ενώ, αντλεί ερευνητικό υλικό για τους σκοπούς της εμπειρικής έρευνας, από δημοσιογραφικές πηγές, περιοδικά του ΤΕΕ/Τμήματος Ανατολικής Κρήτης και ΤΕΕ/Τμήματος Δυτικής Κρήτης, ηλεκτρονικά και έντυπα περιοδικά με περιβαλλοντικό περιεχόμενο, δομημένες και άτυπες συνεντεύξεις, καταγραφές σωματείων με πολιτιστικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο από τα Πρωτοδικεία της Κρήτης (Ηρακλείου, Λασιθίου, Ρεθύμνου, Χανίων), καταστατικά σωματείων και τέλος παρατήρηση.

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί περίληψη της διδακτορικής διατριβής της συγγραφέως, την οποία εκπόνησε στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης με επιβλέποντα καθηγητή τον κο Νικόλαο Σκουτέλη και μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής την καθηγήτρια κα Θεανώ Σ. Τερκενλή (Πανεπιστήμιο Αιγαίου) και την Αναπλ. καθηγήτρια κα Ευπραξία Μαριά (Πολυτεχνείο Κρήτης). Η διατριβή υποστηρίχθηκε δημόσια τον Νοέμβριο του 2018.

2. Περιβαλλοντολόγος – ΜEd Περιβαλλοντική Εκπαίδευση – Δρ Πολιτισμικού Τοπίου, Pagalou_X@yahoo.gr

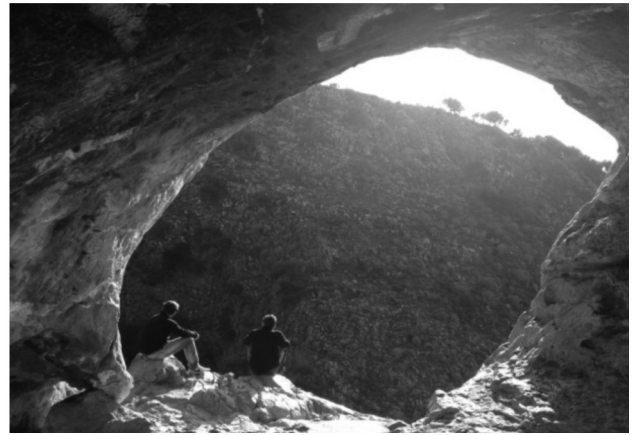
Η θεματική περιοχή της ερευνητικής μας προσέγγισης εντάσσεται τόσο στον χώρο του *Πολιτισμικού Τοπίου* όσο και στην περιοχή της *Φιλοσοφίας του τοπίου*, διότι η διερεύνηση που προτάθηκε οδηγεί διά μέσου της φιλοσοφίας, σε ιστορικά ολοκληρωμένες εμπειρίες και έπειτα σε τρέχοντες χειρισμούς σχετικά με την δυναμική του όρου.

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή προσπαθήσαμε, αφενός μεν, να αποσαφηνίσουμε τις υπερισχύουσες τάσεις που κινούνται στον άξονα *φύσης-πολιτισμού*, λαμβάνοντας ως πληθυσμό τα σωματεία με πολιτιστικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο μέσα στο κυρίαρχο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο δράσης τους, αφετέρου δε και παράλληλα, δίνοντας έμφαση σε μια επισκόπηση της χρήσης του όρου *τοπίο*, μέσω ποικίλων αρχειακών αναζητήσεων και ενός διεπιστημονικού τύπου άτυπων συνεντεύξεων.

Η καταγραφή των ερευνητικών δεδομένων χωρίστηκε σε υποενότητες. Η πρώτη περίοδος διερεύνησης αφορά στα έτη 1975-1989, η δεύτερη αφορά στα έτη 1990-2004, και τέλος, η τρίτη περίοδος διερεύνησης καλύπτει τα έτη 2005-2015. Κάθε υποενότητα ενσωματώνει το σύνολο των ερευνητικών τεκμηρίων σαν σώμα συνεκτικού κειμένου, ενώ ακολουθείται από ερμηνευτικές παρατηρήσεις.

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι Rackam & Moody (2008), στον πρόλογο του βιβλίου *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, αναφέρουν πως: «[...] Η ομορφιά της Κρήτης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε αυτό το πολιτισμικό τοπίο. Η σημερινή του εικόνα διαμορφώθηκε στην διάρκεια χιλιάδων χρόνων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις ανθρώπινες δραστηριότητες, τις ανθρώπινες παραλείψεις και τις δυνά-

Εικ.1. Σπήλαιο Μυλάτου, 2016.

μεις της φύσης. Είναι εξίσου φυσικό και τεχνητό τοπίο».

Η έννοια του τοπίου δεν δύναται να οριστεί μόνο με αντικειμενικά κριτήρια. Αποδεικνύεται όμως ότι αποτελεί χώρο συνύπαρξης τόσο αντικειμενικών (πραγματικών, φυσικών) στοιχείων στο χώρο, πραγμάτων δηλαδή που υφίστανται ανεξάρτητα από το εάν και πώς γίνονται αντιληπτά από ένα άτομο ή έναν πολιτισμό, όσο και των υποκειμενικών, δηλαδή των νοημάτων και αντιλήψεων που προκύπτουν από την επεξεργασία των προσλαμβανομένων στοιχείων μέσα από ιδεολογικά και άλλα φίλτρα. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του τοπίου είναι ότι, επειδή αυτό βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης από τον άνθρωπο, οι «αντικειμενικές» και οι «υποκειμενικές» συνιστώσες του αλληλοεξαρτώνται πλήρως.³ Δεν βλέπουμε λοιπόν, όλοι το ίδιο τοπίο, διότι «ένα οποιοδήποτε τοπίο δεν απαρτίζεται μόνο από αυτό που βρίσκεται μπροστά στα μάτια μας, αλλά και από αυτό που βρίσκεται μέσα στο μυαλό μας», γράφει ο πολιτισμικός γεωγράφος Donald W. Meinig, το 1979.⁴

Παράλληλα, κάθε χρήση της έννοιας του τοπίου επιταχύνει και αποκρυσταλλώνει τις λογικές συμβολικής παραγωγής των δρόμων, ομάδων ή

τμημάτων ομάδων, που τελικά κατακτούν το «τοπίο» προσπαθώντας να το ορίσουν. Ξεκινώντας από αυτή την αρχή, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε την ύπαρξη «ενός επιστημονικού πεδίου του τοπίου» (τουλάχιστον όχι ακόμα), αλλά το προσεγγίζουμε καλύτερα, διαμέσου ενός πρίσματος που προσεγγίζει ακριβώς «...τη σημασία μιας ανθρωπολογίας του τοπίου», ως εργαλείο, δηλαδή, που αποκαλύπτει τα διακυβεύματα και τα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών παραγόντων ομάδων ή τμημάτων των ομάδων που το χρησιμοποιούν.⁵

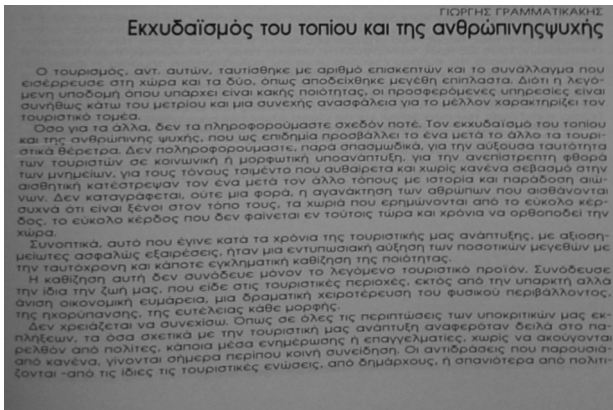
Μελέτη περίπτωσης: Κρήτη

Από την μεταπολίτευση και έπειτα, το νησί θα γνωρίσει ιλιγγιώδεις ρυθμούς ανάπτυξης, με κύριο οδηγό της την τουριστική ανάπτυξη, η οποία γένησε και όλους τους αρχικούς προβληματισμούς σχετικά με την προστασία του τοπίου.

Παράλληλα, στην Κρήτη παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον η σωματειακή εξάπλωση απ' άκρη σ' άκρη στο νησί, η οποία διέρχεται από ένα σχεδόν πανομοιότυπο μοτίβο νοοτροπιών και διεκδικήσεων στον χώρο. Στο πεδίο της διερεύνησής μας, η μονα-

Εικ. 2. Κρητικά Νέα, Ιούλιος 1980. Προσωπικό αρχείο

Εικ. 3. Πληροφοριακό Δελτίο ΤΕΕ/ΤΑΚ, 1995. Προσωπικό αρχείο.

δική επιστολή που εντοπίσαμε σε δημοσίευμα της εποχής, προς το ΤΕΕ/ΤΑΚ, με πρόθεση προστασίας του τοπίου από συλλογικότητες με πολιτιστικό περιεχόμενο, προέρχεται από το Οροπέδιο Λασιθίου (Εκπολιτιστικός και Λαογραφικός Σύλλογος Οροπεδίου Λασιθίου, 1980).

Μέσω της τεχνικής επικαιρότητας, διακρίναμε πως το τοπίο αν και όχι συντονισμένα, αποτέλεσε μία παράμετρο η οποία συχνά ήλθε στο προ-

σκήνιο, κυρίως λόγω των καταπατήσεων στον παράκτιο χώρο. Οι αναφορές στο τοπίο την δεκαετία του '90, στον πλαίσιο συνεδρίου με θέμα τον τουρισμό, αποκτούν βαρύνουσα σημασία, μιας και αφενός μεν παρατηρείται πρωτόγνωρο και αυξημένο ενδιαφέρον με πολλαπλή ερμηνευτική χρήση του όρου *τοπίο*, αφετέρου δε, η ρητορική για το τοπίο αναδόθηκε από την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, με αφορμή την ανεξέλεγκτη

τουριστική βιομηχανία που ήδη είχε διαμορφωθεί στο νησί.⁶

Με την αυγή του 21^{ου} αιώνα, οι φωνές για διεκδίκηση της προστασίας του τοπίου σε επίπεδο Κρήτης παρουσίασαν αυξητικές τάσεις, τόσο από ευαισθητοποιημένους πολίτες, από επιστήμονες, όσο κυρίως από συλλογικότητες με περιβαλλοντικό προσανατολισμό. Οι τομείς που θα πυροδοτήσουν στο εξής την εν λόγω διεκδίκηση, άλλοτε προέρχονται από σχέδια επικείμενων τουριστικών επενδύσεων εκτός κλίμακας και άλλοτε από διάσπαρτες επενδύσεις στην ενέργεια.

Προσανατολισμοί

Εν κατακλείδι, η παρούσα έρευνα καταλήγει στο να δοθούν κίνητρα από το κράτος για θέματα που αφορούν στην αξία, στον ρόλο και στις μεταβολές που υπόκεινται τα τοπία. Η δημιουργία κεντρικών και αποκεντρωμένων θεσμών όσο και κεντρικών και περιφερειακών δομών που θα αφορούν πρωτίστως στην ευαισθητοποίηση των πολιτών κρίνεται ως απαραίτητη, ώστε η έννοια *τοπίο* να διαχυθεί σε όλα τα επίπεδα (κρατικό, περιφερειακό, εκλεγμένης τοπικής αυτοδιοίκησης) και να γίνουν οι απαραίτητες ωσμώσεις, με σκοπό να καταστήσουν εφικτό τον αναγκαίο μετασχηματισμό των κυρίαρχων νοοτροπιών.

Πιο ειδικά, στο πεδίο της συλλογικότητας, προτείνεται να δοθούν κίνητρα για την τροποποίηση στην στοχοθεσία των καταστατικών και την ένταξη της ακόλουθης παραμέτρου, εφορμούμενη από τα Ειδικά μέτρα του άρθρου 6 παρ. Α. της σύμβασης, ως εξής: «Ο σύλλογος αναλαμβάνει να προωθήσει την ενδυνάμωση της συνείδησης της τοπικής κοινωνίας σε σχέση με την αξία των τοπίων, τον ρόλο τους και τις μεταβολές στις οποίες αυτά υπόκεινται, μέσω ενημε-

ρωτικών δράσεων από εμπειρογνώμονες του τοπίου».⁷

Σημειώσεις

3. Δοξιάδης Θ., «Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου», στο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), *“ωραίο, φριχτό κι απέρητο τοπίον!” αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, σ. 50, 2003.

4. Jackson, B. J. & Lewis, F. P. & Meinig, W. D. & Samuels, S. M. & Sopher, E. D. & Tuan, F. Y. (1979). *The interpretation of ordinary landscapes: Geographical essays*. D. W. Meinig, Editor.

5. Μπόργα, Σ. & Ραμαντιέ, Τ. & Κρέτιν, Ζ. & Καβαλιόν, Ζ. & Πετροπούλου, Κ. «Κριτικές προσεγγίσεις του τοπίου», στο: Πετροπούλου Κ. & Ραμαντιέ Τ.(επιμ.), *Αστικές Γεωγραφίες, τοπία και καθημερινές διαδρομές*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, σ. 231-2, 2015.

6. Θέμα συνεδρίου: «Τουρισμός και Περιβάλλον στις νησιωτικές περιφέρειες». Διοργάνωση: ΤΕΕ/ΤΑΚ, ΤΕΕ/ΤΔΚ, ΤΕΕ τμήμα Δωδεκανήσου, ΤΕΕ τμήμα Κέρκυρας και ΤΕΕ τμήμα Κύπρου στις 17, 18 και 19 Μαρτίου του 1995 στο Ηράκλειο Κρήτης. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Διμηνιαία έκδοση του περιοδικού *Ταυ* του ΤΕΕ/ΤΑΚ, τ. 28-29, Οκτώβρης-Νοέμβρης 1995.

7. Άρθρο 6 – Ειδικά μέτρα, παρ. Α. Ενδυνάμωση της συνείδησης των πολιτών: *Κάθε συμβαλλόμενο Μέρος αναλαμβάνει να προωθήσει την ενδυνάμωση της συνείδησης των πολιτών, των ιδιωτικών οργανισμών και των δημοσίων αρχών σε σχέση με την αξία των τοπίων, τον ρόλο τους και τις μεταβολές στις οποίες αυτά υπόκεινται.*

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Δουκέλλης, Π. Ν. (επιμ.) (2009). *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεω-*

γραφίας και πρόσληψης του τόπου.

Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Καββαθάς, Δ. (επιμ.) (2004). *Georg Simmel, Joachim Ritter, Ernst H. Gombrich, Το τοπίο. Αθήνα: Εκδόσεις ποταμός.*

Μαριά, Ε. Α. (2009). *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο.* Αθήνα – Κομοτηνή: εκδόσεις ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚ-ΚΟΥΛΑ.

Σκουτέλης, Ν. (2003). «Κρήτη», στο: Φιλίππιδης Δ. (επιμ.), *Νησιά του Αιγαίου - αρχιτεκτονική.* Υπουργείο Αιγαίου, εκδοτικός οίκος Μέλισσα.

Τερκενλή, Σ. Θ. (1996). *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Χατζημιχάλης, Κ. (επιμ.) (2011). *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία. Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά.* Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.